

РЕЦЕНЗИЯ

От доц. д-р Павлин Петров Събев,
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, Православен богословски факултет,
катедра „Библейско и систематическо богословие“.

На дисертационен труд за присъждане на научна степен „доктор на науките“

по: област на висше образование 2. Хуманитарни науки

професионално направление 2.4. Религия и Теология (Медицина, психология и вяра)

Автор: доц. д-р Стоян Илиев Чиликов, катедра „Теология“ към Философско-исторически факултет на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“.

Тема: Празникът „Успение Богородично“ в православната богослужевна традиция (Богословско съдържание на празника въз основа на химнографските и омилетичните текстове на църквата).

1. Предмет на рецензиране

Със заповед № РД 21-521 от 29.02.2024 г. на Ректора на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“ (ПУ) съм определен за член на научното жури за осигуряване на процедура за защита на дисертационен труд на тема „Празникът Успение Богородично в православната богослужевна традиция (Богословско съдържание на празника въз основа на химнографските и омилетичните текстове на църквата)“ за придобиване на научната степен „доктор на науките“ на ПУ в област на висше образование 2. Хуманитарни науки, професионално направление 2.4. Религия и Теология (Медицина, психология и вяра). Автор на дисертационния труд е доц. д-р Стоян Илиев Чиликов, катедра „Теология“ към Философско-исторически факултет на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“. Представеният от доц. д-р Стоян Чиликов комплект материали на хартиен носител е в съответствие с Чл.45 (4) от Правилника за развитие на академичния състав на ПУ, включва следните документи:

- молба до Ректора на ПУ за разкриване на процедурата за защита на дисертационен труд;
- автобиография в европейски формат;
- копие от диплома за образователната и научна степен „доктор“;
- протоколи от катедрени съвети, свързани с откриване на процедурата и с предварителното обсъждане на дисертационния труд;
- дисертационен труд;

- автореферат;
- списък на научните публикации по темата на дисертацията;
- копия на научните публикации;
- декларация за оригиналност и достоверност на приложените документи;
- справка за съответствие на минималните национални изисквания;

Към дисертационния труд кандидатът е приложил следните публикации по темата на дисертацията: 2 броя студии, 7 броя статии (една от статиите, освен на български език, е отпечатана и на румънски език).

Няма допуснати нарушения по настоящата процедура. Кандидатът отговаря на минималните национални изисквания за присъждане на научна степен „доктор на науките“.

2. Кратки биографични данни

Стоян Чиликов е доцент по Патрология в катедра „Теология” към Философско-исторически факултет на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски” и енорийски свещеник – протойерей в Българската православна църква. Споменавам тези два факта, защото те задават основата и мотивацията да се изследва празника „Успение Богородично”. Като познавач на патристичните текстове, химнографията и литургиката, отец Стоян навлиза в академично изследване на „духовна земя”, която той познава и чрез своето служение на йерей. Тази страна от научните изследвания на академични преподаватели свещеници не бива да се пренебрегва, считам дори, че тя има голямо влияние върху тяхната работа. Докторатът на о. Стоян доказва това твърдение, защото в него свободно се работи поне в три основни сфери на академичното богословие: догматика, историческа литургика и литургична химнография. Лекотата, с която авторът аргументирано анализира текстове и посочва връзки между тях, се дължи не само на неговата академична подготовка, тя е резултат и от неговото служение като свещеник, който чете тези текстове по време на богослужение и е вникнал в тяхната духовна същност.

3. Актуалност на тематиката и целесъобразност на поставените цели и задачи

Актуалността на темата на дисертацията и целесъобразността на задачите следва от проблема, който авторът поставя в своя труд, проблем който засяга и други, подобни на изследвания предмети и задава приносния и иновативен характер на неговата теза: *дали в православната традиция има двойственост, непоследователност или противоречие относно успението на Божията майка, след като в химнографски и*

светоотечески текстове има ясно изразено разбиране за нейното възкресение, което от догматическа гледна точка не е формулирано като догмат в православната Църква? Ако правилно съм разбрал автора, литургичната традиция изпреварва догматическия постулиране, което има дискурсивен характер, за разлика от мистично-опитния характер на литургичния живот на Църквата; последният повлиява дискурса и разширява неговите граници. Ето защо считам, че изводът на доц. Чиликов, след изследването на този въпрос тук, е напълно уместен, впрочем този извод отразява неговия принос и към методологията на изследване от такъв мащаб: „Всичко казано по-горе относно възкресението на Приснодевата се оспорва днес и разяснението е наложително. За тази цел е необходимо да направим „дисекция“ на едно органично цяло и да покажем различните слоеве. Те се състоят от богат изворов материал: апокрифни, химнографски, омилетични текстове, които се допълват от иконографията на празника. Тяхното изследване и анализиране ще аргументира тезата на съчинението” (с. 20 в текста на дисертацията).

4. Познаване на проблема

Авторът е анализирал и презентирал тезите на значимите изследвания, имащи отношение към темата на дисертацията. Показал е слабите и силните страни на изследователите преди него и е заявил с какво надгражда техните трудове. Трябва да се отбележи, че освен анализ на историографията, колегата е типизирал и систематично представил и изворите, с които работи в своето изследване (с. 32).

5. Методика на изследването

Авторът използва методологията на филологическото и историческо знание, за да проучи разпространението, влиянието и съдържанието на византийските и старобългарските химнографски извори за празника като посочва връзките и различията между оригинални и преводни текстове. Историко-критическата методология, съчетана с филологически анализ и богословска херменевтика, дават възможност ясно да се открият основните компоненти на празника и да се разбере богословската логика на възникналите по-късно литургични последования, свързани с празника. Без анализирането на тази литургична традиция е невъзможно да се осмисли цялостното богословско разбиране за успението на Пресвета Богородица (изразено чрез химнография и иконография). Творчески изградената синергия между тези методи на изследване позволява постигане на поставената цел и получаване на адекватен отговор на задачите, които колегата е поставил.

6. Характеристика и оценка на дисертационния труд

Структурата на дисертацията е добре балансирана и дава възможност в хода на изложението тезата на автора да бъде последователно разгърната: да се изгради базова информация от факти, да се развие аргументация и да се предложат обобщения и изводи. Тази последователност е реализирана в следната структура на текста: предговор, увод, три глави, заключение; към тях са прибавени приложения и списъци на използваните ръкописи, извори и цитирана литература. Общият обем на текста на дисертацията е 362 страници.

Първа глава „История, структура и наративи на празника“ осигурява основата, върху която авторът разполага аргументацията си. Историята на празника е представена с препратки към изворите. Авторът представя така наречените „нاراتиви на празника“, които според изложението (с. 83 сл.) включват апокрифни текстове (типизирани като Йерусалимска, Витлеемска, Етиопска и т.н. традиции) и патристични слова и омилии (Гръцка традиция, Славянска традиция, Сирийска и т.н.).

Втората глава „Теотокология на празника Успение Богородично“ поставя важният въпрос за литургичната химнография като извор за богословието на празника. Прави се общо изложение на догматическото учение на Църквата за Богородица и анализ на богословското съдържание на празника Успение Богородично на базата на извори (химнография и омилии), представени от двете основни традиции – гръцката и славянската. Накрая е показано как иконографията на празника отразява богословското му съдържание.

Глава трета „Богослужбни последования и празници във връзка с празника Успение Богородично“ представя литургичната еволюция на празника, която е породила различни последования – анализирани от автора исторически и богословски в тяхната свързаност най-общо с учението на църквата за Богородица и конкретно с богословското съдържание на празника на нейното Успение.

В *Заключението* са обобщени резултатите от анализите в трите глави и изводите към всяка от тях. Авторът прави следните изводи от своето изследване: 1. „Последованията на опелото на пресвета Богородица, на молебните канони, на въздигането на Панагия, илюстрират развитието на празника. Всяко едно от изследваните последования, както и празниците „Полагане дрехата на Божията майка във Влахерна“ и „Полагане пояса на Божията майка в Халкопатрия“, имат своите специфични особености, но са обединени от връзката им с празника Успение

Богородично. Те имат изключително голямо значение за развитието на празника и за състоянието на съвременния богослужебен чин на Успение Богородично” (с. 293).

2. В ранните извори (химнографски, омилетични и иконографски) „не се акцентира на възкресението, а на успението на Девата” (с. 296) с „развитието на празника обаче химнографите, проповедниците и иконописците като че ли искат да изразят мнението на Божия народ, че тайната на възкресението на Божията майка е съхранявана в недрата на Църквата” (с. 296).

3. Всяко уподобяване на възкресението на Божията майка с това на Господ Иисус Христос е дълбоко погрешно. Смъртта на Божията майка и нейното възкресение са път към вечността, предвкушане на Царството, оживяване пред нас на примера за първата обожена в Христос твар. Това е смисълът и посланието на празника Успение Богородично. Древната структура на празника отразява това послание на радостта, веселието и тържеството от смъртта на Приснодевата. Развитието на празника и свързаните с него последования и празници, особено според славянската традиция, разширяват посланието за успението на Божията майка с нейното възкресение” (с. 296-297).

Направените изводи в Заключениеето са основани и аргументирани чрез анализите на извори и обобщения, които авторът е направил във всяка от главите на своето изследване.

7. Приноси и значимост на разработката за науката и практиката

Приемам формулираните от автора приноси като реална самооценка, основана на резултатите от неговото изследване. За да не коментирам всеки един по отделно – това не се налага, заради положителната ми оценка – ще се позволя обобщено да перифразирам неговите формулировки на приносите през моя критичен поглед на рецензент.

1. Прави впечатление релефното очертаване на тезата на автора чрез констатираното от него, още в годините на следване в Богословския факултет, несъответствие между догматическия дискурс на проф. Дюлгеров и реалната литургична практика на Църквата. Това подтиква автора към изследване на древния чин на празника Успение Богородично и неговото развитие във времето. Изследването на доц. Чиликов показва, че основното послание и тема на празника Успение на Пресвета Богородица са разширени във времето с разбирането за преместването на тялото на Божията майка в духовния свят, в следствие и за неговото възкресение, което поставя важни богословски въпроси. Затова, казва авторът, празникът Успение

Богородично трябва да бъде изследван не само като възникване, история, наративи и извори, но преди всичко като богословие, в основата на което са химнографски и омилетични текстове, оказали влияние и върху иконографските празнични сюжети. Чрез сравнителния анализ на тези градивни елементи авторът последователно разгръща своята теза, която все по-релефно се очертава в контекста на богословското съдържание на празника, определено от доц. Чиликов като предмет на неговото изследване, предмет, който той дисциплинирано задържа в полезрението си в хода на изследването.

2. Работата с ръкописи е сериозен атестат за изследването, който има огромна тежест при оценката на научната стойност на дисертацията. Авторът е изследвал най-древните ръкописи, които представят византийската и славянската химнографски традиции за празника (Sin. Gr. 631 и Sin. Gr. 630 – византийската традиция и Та и С 168 – старобългарската). Тази не лека работа се оказва много плодотворна, защото допринася за изясняване на някои особености в старобългарските текстове. Те, аргументирано твърди авторът, показват различна, в сравнение със съвременната им употреба, подредба на химнографските текстове и говорят за завършването на основния химнографски корпус за празника през XII – XIII век.

3. Авторът аргументирано твърди, че наративите на празника са апокрифни текстове и показва как те влияят върху по-късно появилите се омили и химнография, както и (косвено) върху иконописните сюжети. Тук тезата на автора получава своята реална аргументация, чрез която се показва, че празникът обхваща в единно цяло три богословски аспекта от теотокологията: успението на Божията майка, преместването на нейното тяло в Небесния/Духовен свят и нейното възкресение. Това развитие е проследено на базата на изворите.

4. Оценката на апокрифни текстове, която колегата прави, е не само богословски релевантна, тя има приносен характер. Отец Стоян Чиликов казва: „Съборното съзнание на Църквата създава и определя параметрите и критериите, с помощта на които се регулира църковният живот. То има достатъчно сетивност, за да определи безпогрешно истините на вярата, да прецени кое е истинно и кое не е, и затова задържа някои подробности, които за пръв път намираме в апокрифните текстове, и ги използва в химнографията на празника. Не може напълно да отричаме апокрифните съчинения, посветени на успението на Божията майка” (с. 289). В тях, твърди колегата, се „съдържа „зърно истина”, което Църквата чрез своите боговидци възприема и задържа, като му придава значение не на догмат, а на тайна на благочестието, в която не можем да вникнем по рационален път” (с. 289).

5. Макар че в някои от химнографските текстове (канона на св. Козма Маюмски) се говори за възкресение на пресвета Богородица, този факт, според оценката на доц. Чиликов, по-скоро свидетелства за съзнанието за „тайна, пред която се прекланяме” (с. 292). Славянските преводи, ни казва авторът, предават по същия начин това виждане на св. Козма – „ясно, спокойно, без излишно натрапване и изкуствена емоционалност” (с. 292). Чак след XV век отново има развитие по тази тема в химнографските текстове на опелото на Божията майка, които са структурирани като подражание на опелото на Господ Иисус Христос. Оценката, която доц. Чиликов дава на това развитие от догматическа гледна точка, е негативна: достига се до възхваляване на света Богородица като „съизкупителка от греха и сравняването ѝ с Господ Иисус Христос като победителка над смъртта, изпреварила възкресението” (с. 292). Това намира израз и в по-късните иконографски изображения. Отец Стоян категорично заявява: „Всяко уподобяване на възкресението на Божията майка с това на Господ Иисус Христос е дълбоко погрешно”. Заедно с това обаче, ясно е заявено и, че „тайната на възкресението на Божията майка е съхранявана в недрата на Църквата ...” (с. 296).

Осемте приноса, които авторът е формулирал, обобщено бих представил като *методологични, текстологични, историко-литургически и богословски*. Последните виждам реализирани чрез успешно поддържан баланс между химнография, историческа литургика и догматика, фокусиран върху богословието на празника, което е представено на базата на ръкописните химнографски традиции (гръцка и старобългарска). Така тезата на автора за развитие в богословието на празника от *успение/смърт към издигане на тялото на Богородица в Небесния/Духовен свят и от там към възкресение на Божията майка*, е ясно и последователно аргументирана чрез изследване на градивните елементи на празника на нейното Успение.

8. Преценка на публикациите по дисертационния труд

Представени са две студии (публикувани в индексирани издания в чужбина) и седем статии (три от тях публикувани в индексирани издания в чужбина) като публикации по темата на дисертацията. Представените публикации съдържат изследвания на въпроси (исторически и литургични), пряко свързани с темата на дисертацията, и свидетелстват за прецизния критичен подход на автора към различни аспекти на проблема, който изследва в дисертацията. Цитиранията на публикациите са 13 на брой в монографии и рецензирани списания. Едно от цитиранията (на статията „Христологичната теотокология на Богородичния акатист. В: Црквене студије 12, Ниш,

2015, с. 169 – 184”) е в научно издание, реферирано и индексирано в световни бази данни с научна информация (De Medio Aevo).

Тези данни свидетелстват за видимостта на колегата Чиликов в академичния научен обмен на идеи като изследовател на широк кръг въпроси, свързани с празника Успение Богородично.

9. Лично участие на автора

Представеният дисертационен труд е оригинално авторско изследване на доц. Чиликов, в което критично са анализирани научни тези, исторически факти и извори (патристични текстове и литургична химнография). Затова отговорно заявявам, че изследването притежава всички качества на дисертационен труд за присъждане на научната степен „доктор на науките”: ясно заявена теза, която не повтаря известни и налични в научно обращение твърдения; иновативна и реално използвана в текста методология; текстологична работа с извори (ръкописи); значими резултати от изследването.

10. Автореферат

Авторефератът е прецизно направен според изискванията. В рамките на 63 страници той в пълнота презентира изследването, основните резултати и научни приноси. Затова може да бъде приет като напълно съответстващ на академичния стандарт за авторско обобщено представяне на дисертационен труд.

11. Критични забележки и препоръки

Нямам критични забележки и препоръки към комплекта материали, предоставени от дисертанта. Нямам принципи несъгласия с тезата, аргументацията и изводите в това изследване.

Единствената ми бележка (препоръка) е относно обхвата и съдържанието на понятието „наратив”, което би могло да бъде изяснено накратко в началото на текста. Авторът казва, че само апокрифите са „наративи” в бел 12 на с. 17: „Наративите на празника са апокрифни текстове. Те влияят върху по-късно появилите се химнографски и омилетични текстове, както и върху иконописните сюжети”. Читателят обаче може да се подведе от формулировката на 1.6. *Наративи на празника*, защото подточките, сякаш включват към наративите и патристичните омилии: 1.6.1 Апокрифните текстове на празника Успение Богородично; 1.6.2. Светоотечески слова и проповеди на църковните писатели за празника „Успение Богородично. Въобще за мен понятието „наратив” остава неясно тук: дали то има по-общ семиотичен обхват или трябва да се

разбира в по-тесния смисъл като хронологично подреден разказ или нещо друго – съвременният дискурс за наратива разширява значението на понятието.

12. Лични впечатления

Личните ми впечатления от доц. Чиликов са още от времето на студентските ни години в Богословския факултет на СУ: отдаден на изучаването на богословието с аскетично трудолюбие и съсредоточеност върху проблема, който проучва. Като колега преподавател бих добавил още качества: неговата колегиалност, академична почтеност и откритост. Рецензираният дисертационен труд, както и всичките му изследвания, отразяват тези качества в два аспекта: 1. Ясният и непретенциозен език, на който са написани; 2. Вярност към духовната традиция на православието, която в този случай не противоречи на неговата научна обективност, а по-скоро осигурява трезвост, която предпазва от крайности в направените изводи и го задържа в полето на богословския дискурс.

13. Препоръки за бъдещо използване на дисертационните приноси и резултати

Препоръките ми за бъдещо използване на научните и научно-приложни приноси на дисертационното изследване се отнасят до влиянието на християнските апокрифи върху богослужението. Дисертантът е анализирал това влияние конкретно върху празника на Успението на пресвета Богородица и това е безспорен принос на неговото изследване. Обхватът на изследване от такъв характер може да се разшири и върху други Богородични и Господски празници, както и върху Триода и Пентикостара. Във връзка с това дисертантът би могъл да зададе своя въпрос за възможно разминаване („двойственост”, както вежливо се е изразил) между съдържанието и на други литургични текстове (напр. химнография със засилено теопасхиско съдържание от Триода, или темата за слизането на Христос в ада) и догматите на църквата.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Дисертационният труд съдържа научни резултати, които представляват оригинален принос в богословското знание и отговарят на всички изисквания на Закона за развитие на академичния състав в Република България (ЗРАСРБ), Правилника за прилагане на ЗРАСРБ и съответния Правилник на ПУ „Паисий Хилендарски“. Представените материали и дисертационни резултати напълно съответстват на минималните национални изисквания и на Правилника на ПУ за приложение на ЗРАСРБ.

Дисертационният труд показва, че доц. д-р Стоян Илиев Чиликов притежава задълбочени теоретични знания и професионални умения по научна специалност 2.4 Религия и теология като демонстрира качества и умения за провеждане на изследвания с получаване на оригинални и значими научни приноси.

Поради гореизложеното убедено давам своята положителна оценка за проведеното изследване, представено от рецензираните дисертационен труд, автореферат, постигнати резултати и приноси, и предлагам на почитаемото научно жури да присъди научната степен „доктор на науките“ на доц. д-р Стоян Илиев Чиликов в област на висше образование: 2. Хуманитарни науки, професионално направление 2.4. Религия и Теология (Медицина, психология и вяра).

4.04.2024 г.

Рецензент: .....

Доц. д-р Павлин Събев